

Михайло Довбищенко

РЕАЛІЇ ТА МІФИ РЕЛІГІЙНОГО ПРОТИСТОЯННЯ НА ВОЛИНІ В КІНЦІ XVI — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.

1. Релігійне протистояння в Україні та Білорусі в працях українських та російських вчених: основні тенденції та проблеми

Незважаючи на існування великої літератури з історії Берестейської унії, проблема релігійних конфліктів, пов'язаних з її проголошенням, не знаходила до недавнього часу всебічного дослідження в працях українських та зарубіжних істориків. Цей факт не в останню чергу пояснюється унікальною солідарністю в поглядах на специфіку релігійної боротьби в Речі Посполитій в перші поунійні десятиліття. Тези російських офіційних істориків XIX ст. про виключно насильницькі методи впровадження унії були некритично сприйняті російськими та українськими дослідниками православної орієнтації XX ст. Теза «народ не прийняв унію» стала аксіомою, уявлення про масовий опір «широких народних мас» діям уніатської ієрархії також не потребував жодних конкретних обґрунтувань¹. Причина подібного підходу цілком зрозуміла: для російської та української історіографії обох орієнтацій ця проблема мала не стільки наукове, скільки релігійно-політичне значення. Згадані сторони переслідували різні, часом

прямо протилежні ідеологічні цілі, але всім конче потрібен був конфлікт.

Наприклад, російські історики явно чи підсвідомо розуміли, що в XVI — на початку XVII ст. Україна та Росія розвивалися в різних політичних системах і мали різні історичні перспективи. Єдиним історичним фактом, який підтверджував духовну спільність двох народів, була православна віра. Проголошення церковної унії з Римом започатковувало новий вектор української історії, який виразно вів Україну та Білорусь до зближення з католицькою Європою. Це, в свою чергу, неминуче призвело б до послаблення духовних та релігійних зв'язків з православним Сходом взагалі та Росією зокрема. Саме тому російській історіографії потрібен був конфлікт між усім православним населенням України, з одного боку, і купкою зрадників-уніатів — з іншого. Саме такий конфлікт морально виправдовував зовнішню і внутрішню політику російського уряду, яка призвела до поділів Польщі та ліквідації Уніатської Церкви в Російській імперії.

Історики, які представляють українську історіографію православної орієнтації, в переважній більшості механічно повторюють антиунійну риторику своїх

¹ Див.: Бангъш-Каменский Н. Историческое известие о возникшей в Польше унии. — СПб., 1805. Коялович М. Литовская церковная уния. — СПб., 1859–1861. Макарий (Булгаков). История русской церкви. — Т. IV. — М., 1866. Филарет (Гумилевский). История русской церкви. — Т. IV. — М., 1888; Мальшевский И. Правда об унии православным христианам. — СПб., 1889; Зноско К. Исторический очерк церковной унии. — М., 1993.

російських колег. Пояснюється це як слабкістю української церковної медієвістики взагалі, так і значним впливом серед сучасних українських дослідників «козакоцентричної» концепції історії України зокрема. Розроблена М. Грушевським, вона визнавала рушійною силою історичного процесу широкі народні маси (і передусім козацтво), які були ідеологічно очолені Православною Церквою. В такій історії України Уніатській Церкві місця не знаходилося. В контексті цієї концепції ідея перманентного конфлікту православних з уніатами давала прості пояснення складних історичних подій: антиунійна політика гетьмана Б. Хмельницького, уніатські погроми в часи Коліївщини тощо². Слід зазначити, що подібний погляд поділяється значною частиною сучасних українських істориків. Створенню картини глобального конфлікту між прихильниками і противниками з'єднання в часи першого поунійного покоління сприяли також історики Церкви уніатської орієнтації. Тенденція ця набула виразних рис уже в працях холмського єпископа Якова Суші у другій половині XVII ст. Акцентуючи увагу на численних змовах та підступах «схизматиків» проти з'єднання, уніатські дослідники мали на меті підкреслити святість перших сповідників унії, що прийняли вінець мучеників, та жертвний характер Церкви, яка відстоювала ідеї єдності християнства³.

Отже, історію унійних змагань досліджувало чимало науковців різних часів, шкіл та орієнтацій. Абсолютна більшість з них вважали аксіомою тезу про глобальність суспільно-релігійного конфлікту, породженого проголошенням церковної унії. При цьому конкретні причини конфлікту, його дійові особи, ступінь впливу в середовищі різних соціальних груп та інші проблеми, пов'язані з цим історичним явищем, фактично лишалися поза увагою дослідників.

Ситуація почала змінюватися на краще лише протягом останніх десяти років, коли в дослідженнях українських та російських вчених почали спостерігатися тенденції поступового відходу від стереотипів, вироблених російською історичною наукою у XIX ст. Видатною подією в цьому напрямку був вихід у світ 1999 року статті визначного російського вченого Б. Н. Флорі, спеціально присвяченій проблемі відображення конфліктів між прихильниками і противниками унії у масовій свідомості «простого населення» України і Білорусі в першій половині XVII ст.⁴ Без перебільшення можна сказати, що ця розвідка є першою спробою в російській історіографії з наукових позицій дослідити це складне і, водночас, виключно важливе питання. Цінна ця робота передусім тим, що вона засвідчила: нарешті розмова про реальний вплив унії та породжені нею конфлікти переходить зі сфери лицемірного моралізаторства в русло наукової

² Див.: Антонович В. Що принесла Україні унія: стан української православної церкви від половини XVII до кінця XVIII ст. — Вінніпег, 1952. Грушевський М. Левицький О. Розвідки про церковні відносини на Україні-Русі XV–XVIII ст. — Л., 1991. Грушевський М. Духовна Україна. Збірка творів. — К., 1994. Кудрик В. Життя Йосафата Кунцевича. — Вінніпег, 1948. Оксіок І. Унія. Історичний нарис. — К., 1990. Рожко В. Нарис історії Української Православної Церкви на Волині. — Луцьк, 2001; Православні монастирі Волині — Луцьк, 1998.; Православні монастирі Полісся — Луцьк, 1996; Православні монастирі глибокого Полісся. — Луцьк, 1999.

³ Див.: Susza J. De laboribus unitorum // AOSBM Litterae episcoporum. — Vol. II. — Romae, 1972. — P. 296–335. Шевців Іван. За єдність Церкви і народу. — Мельборн, 1973. Панас К. Історія Української Церкви. — Львів, 1992.

⁴ Див.: Отражения религиозных конфликтов между противниками и приверженцами унии в «массовом сознании» простого населения Украины и Белоруссии в первой половине XVII в. // Брестская уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине и в Белоруссии в конце XVI — первой половине XVII в. — Ч. II. — М., 1999. — С. 151–174.

дискусії. Автор пише не про абстрактне несприйняття «простим народом» унії, а про конкретні тому свідчення. Сильною стороною цього дослідження є також широке використання матеріалів російського військового відомства XVII ст. — Розрядного приказу. Без сумніву, свідчення воевод прикордонних з Польщею і Литвою міст про події в релігійному житті України і Білорусі є дуже цінними для дослідження цієї проблеми.

Проте стаття Б. Н. Флорі має також слабкі сторони, на яких варто наголосити в контексті тематики нашої статті.

По-перше, автор уже на початку свого дослідження некритично сприйняв висновки російських вчених другої половини XIX ст. щодо масового характеру антиунійного руху у зазначений історичний період. З цього приводу він писав: «Сами факты активного участия широких народных масс в разного рода выступлениях против приверженцев унии, хорошо известные уже исследователям второй половины XIX в., не оставляли сомнений в их враждебности по отношению к попыткам подчинить западнорусскую православную церковь верховной власти папы. Оставалось, однако, неясным, чем эта враждебность была вызвана»⁵. Отже, Б. Флорю цікавили перш за все причини ворожості широких народних мас до унії, у самому ж факті масової ворожості «простих людей» до унії автор не сумнівався. Але поставивши перед собою подібне завдання і лишаючись під гіпнозом тези про «масовий опір унії», вчений так і не зміг зробити жодного нового висновку. Адже головна теза статті — сприйняття простим народом конфлікту між уніатами і православними як національного конфлікту між поляками та українцями (білорусами) — була сформульована ще у XIX ст.

По-друге, автор статті вибрав для дослідження свідчення дуже специфічної категорії населення (купців та переселенців), людей, більшість з яких була незадоволена умовами свого колишнього життя в Речі Посполитій. Ця обставина не могла не вплинути на їх розуміння ситуації в польсько-литовській державі, в тому числі релігійної.

По-третє, чутки про унію, які передавали до Москви російські воеводи, надходили переважно з прикордонних воеводств Речі Посполитої, де унії або майже не було, або вона була дуже слабкою. Однак ставлення до унії «простого», але «осілого» населення України в регіонах, де уніати мали реальний вплив, залишилося поза цією розвідкою; звідси — абсолютизація даних фондів Розрядного приказу, поширення висновків про настрої переселенців і купців на все населення України і Білорусії.

Але навіть якщо ми визнаємо висновки пана Б. Н. Флорі прийнятними щодо «простих людей» Київського воеводства, без відповіді все ж залишаються питання, наскільки антиунійні настрої в цьому регіоні були сталими і наскільки глибоко вони проникали в суспільство? Якою мірою ці настрої залежали від «роз'яснювальної роботи» місцевого духовенства? Відомо, що уніатський митрополит Йосиф Рутський двічі провадив візитації Києва — у грудні 1614 та в грудні 1629 — січні 1630 рр. Лишилися листи, в яких він та його супутники виклали враження від київських мандрівок та від спілкування з киянами. Цікавими є також листи у справі київських подій 1625 р. запорозького гетьмана Каленніка, архімандрита Києво-Печерського монастиря Захарія Копистенського, київських міщан та єпископа Рафаїла Корсака⁶. Залучення до обігу

⁵ Брестская уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине и в Белоруссии в конце XVI — первой половине XVII в. — Ч. II. — С. 151.

⁶ Див.: Пам'ятки — Т. 3. — Вип. 1. — К., 2001. — С. 354–355, 369–372. Monumenta Ucrainae Historica. — Vol. IX–X. — Romae, 1971. — P. 508, 765–769.

цього матеріалу надає можливість для всебічного розширення та поглиблення теорії конфлікту, пов'язаної з церковною унією.

Отже, проблема релігійних конфліктів, пов'язана з проголошенням Берестейської унії, є на сьогодні далекою від вирішення. Для її розв'язання необхідне комплексне дослідження суспільно — релігійних процесів в усіх єпархіях Київської митрополії першої половини XVII ст. Тільки тоді можна буде говорити про явні та приховані причини конфліктів, а також робити певні узагальнення. Саме тому завдання цієї статті є обмеженим. В даному випадку ми спробуємо дослідити релігійні конфлікти в окремо взятому регіоні — Волинському воеводстві, на території якого знаходилася Луцько-Острозька та частково Володимиро-Берестейська єпархії Київської митрополії.

2. Сеймикова боротьба навколо питання про церковну унію: маловідомі аспекти проблеми

Політична (парламентська) боротьба православної шляхти проти унії, яка велася переважно на сеймах та сеймиках, завжди вважалася важливим епізодом в історії Української Церкви кінця XVI — першої половини XVII століть. Починаючи з середини XIX століття, в історичній науці сформувався погляд, згідно з яким політично активна частина української та білоруської шляхти виступила проти унії і послідовно захищала права Православної Церкви на всіх рівнях парламентської боротьби. Особливу увагу приділялося активності православної шляхти на повітових сеймиках, оскільки саме тут народжувалися антиунійні інструкції та протестації, які згодом представлялися послами на сейм. На жаль, виявлення документів до історії цієї вкрай важливої і цікавої теми прохо-

дило в атмосфері підвищеної політизації багатьох проблем, які стосувалися минулого Правобережної України.

Пожвавлення польського національного руху в середині XIX ст. загострило питання про історичні права Росії і Польщі на українські землі, і це не могло не вплинути на напрямки і характер роботи членів Київської археографічної комісії. У передмові до першого тому другої частини АЮЗР (який був присвячений постановам шляхетських сеймиків «південно-західної Росії» і побачив світ 1861 року) рішуче заперечувалося право польської сторони вважати Правобережну Україну своєю історичною територією. Цей край — «исконно русский», і документи повітових сеймиків доводять це незаперечно. З приводу цього, зокрема, зазначалося: «При изложении содержания издаваемых нами актов мы заставим говорить западнорусское дворянство (курсив наш), воздерживаясь от собственных наших воззрений. Пусть сами дворяне скажут нам, к какому народу они причисляли себя, как они смотрели на устройство Речи Посполитой, и чего они желали для общественного благосостояния»⁷. Цілком зрозуміло, що за такої установки упорядників до згаданого тому АЮЗР могли увійти лише ті документи з історії сеймикової діяльності, які вкладалися у схеми офіційної російської історіографії. В результаті було опубліковано 12 інструкцій волинської шляхти на сейм та кілька інших документів, які підтверджують рішучу підтримку волинською шляхтою Православної Церкви і висловлювали вимогу скасувати унію. Тому не дивно, що до цього наукового видання не увійшли ті документи з історії сеймиків, які б свідчили, що певна частина волинської шляхти уявляла собі суспільне благо для Речі Посполитої дещо інакше, ніж собі уявляли його упорядники АЮЗР⁸.

⁷ АЮЗР. — Ч. 2. — Т. 1. — К., 1861. — С. XVI.

⁸ В науковій літературі часом можна знайти згадки про підтримку шляхтою позиції уніатів на повітових сеймиках у Білорусі (Див.: Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. VI. — К.,

Таким чином, документи, видані на сторінках АЮЗР, створюють враження, що волинська шляхта була солідарною у своїх антиунійних настроях, на повітових сеймиках виступала на користь Православної Церкви і незмінно висувала претензії та скарги супроти уніатів. Під впливом цих збірок документів на початку ХХ ст. П. Жуковичем було написано роботу, в якій він зробив спробу всебічно дослідити історію сеймової боротьби православної шляхти проти унії⁹. Однак, власне про сеймову боротьбу православного нобілітету читач знайде небагато інформації. Більше уваги автор приділяв загальним проблемам боротьби православних проти уніатів, а також питанням, які взагалі не мали безпосереднього відношення до заявленої тематики: козацькі повстання, війна Польщі з Росією, відносини Речі Посполитої з Туреччиною тощо. І хоча, з точки зору сучасної науки, дослідження П. Жуковича є недосконалим, однак висновки цього вченого справили значний вплив на формування погляду в середовищі російських та українських вчених щодо одностайної опозиції українського нобілітету супроти унії. Подібний стереотип є настільки міцний, що навіть історики Церкви уніатської орієнтації згадують українську шляхту майже виключно в аспекті її антиунійної діяльності¹⁰. Проте розрізнено опубліковані документи та нововиявлені матеріали дозволяють поставити під сумнів подібну тезу. Яскравим тому прикладом можуть бути не помічені (чи проігноровані?) укладачами

АЮЗР документи, що стосувалися суспільно-релігійної діяльності волинської шляхти на Луцькому сеймику 1607 року.

Нагадаємо, що 1607 року волинська шляхта двічі (в березні та в серпні) видавала інструкції на Варшавський сейм. В обох випадках депутатам (крім інших вимог) доручалося захищати права Православної Церкви та добиватися відновлення її ієрархії¹¹. Але віднайдені нами документи в актових книгах засвідчують, що цього ж, 1607 року шляхта збиралася на сеймик до Луцька також на початку вересня. Покищо не встановлено, які питання обговорювали депутати на цьому зібранні. Відомо лише, що під час роботи сеймику спалахнула суперечка у справі про визнання призначення королем на Луцьку кафедру нового єпископа — Євгенія Сло-Малинського¹². Зважаючи на різкий антиунійний тон двох попередніх інструкцій, можна було очікувати одностайної протестації депутатів проти надання кафедри уніатському кандидатові. Проте цього не сталося. У результаті, 10 вересня 1607 року до Луцького гродського суду було подано дві протестації. Першу — проти надання єпископії Сло-Малинському — підписало 29 осіб. В їх числі були волинський воєвода князь Януш Заславський, волинський хорунжий Семашко, волинський стольник Андрій Боговитин та ін. Проуніатська група висловила повну підтримку новому єпископові (35 осіб), про що оголосила у репротестації, яку також було внесено до актових книг. Цю групу очолили луцький підкоморій Ян Хар-

1995. — С. 566.), однак комплексного дослідження цього питання покищо немає.

⁹ Див.: Жукович П. Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией. — Вып. 1–3. — СПб., 1903–1906.

¹⁰ Див.: А. Г. Великий ЧСВВ. З літопису християнської України. — Т. VI. — Рим; Львів, 1999. — С. 190–194.

¹¹ Див.: АЮЗР. — Ч. 2. — Т. 1. — К., 1861. — С. 66–84.

¹² Остафій (Євгеній) Сло-Малинський отримав королівський привілей на Луцьку кафедру 30 травня 1607 року, 5 червня він склав архієрейську присягу, а на початку липня його було введено у володіння єпископськими маєтками. Див.: АЮЗР. — Ч. 1. — Т. VI. — К., 1883. — С. 368–370; Пам'ятки. — Т. 3. — Вып. 1. — К., 2001. — С. 127–132.

линський, волинський підстолій Криштоф Словицький, луцький підстароста Матей Стемпковський, князь Стефан Сокольський (майбутній чернець віленського монастиря Св. Трійці) та ін.¹³

Є підстави припускати, що це був не перший розкол сеймику в Луцьку щодо релігійного питання. Ще 1598 року більше 30 волинських шляхтичів підписали заяву в Сенат (складену в Луцьку), у якій заявили про прийняття унії, нового календаря та висловили підтримку діячам з'єднання. Між ними зустрічаємо досить впливових осіб — князів Станіслава Радзивілла та Юрія Чарторийського, волинського каштеляна Михайла Мишку та ін.¹⁴ Маловірогідним виглядає припущення, що тридцять шляхтичів прибули до Луцька спеціально для підписання подібної заяви. Найвірогідніше, це сталося під час роботи повітового сеймику, або під час сесії повітового суду.

Цікаво, що проунійні настрої спостерігалися також серед певної частини волинської шляхти, яка приєдналася до рокошу Зебжидовського. Як відомо, одним із гасел рокошан була вимога відновлення православної ієрархії та скасування унії. Саме цю вимогу схвалив на вимогу депутатів Київського, Волинського та Брацлавського воеводств рокошовий сеймик 1606 року під Сандомиром. Проте і на цьому сеймику окреслилася шляхетська група, яка виступала проти розігрування «антиунійної карти» у боротьбі з королем. Її представники заявили про відмову визнати антиунійні артикули рокошового сеймику. Серед підписантів заяви знаходимо представ-

ників волинського нобілітету — князя Івана Козеку, Івана Волчковича, Андрія та Фрідріха Підгороденських¹⁵.

Окремі виступи волинської шляхти на підтримку унії, які мали місце в час роботи сеймиків, були скріплені Люблінською заявою в Сенат від 13 травня 1603 року. Текст цієї заяви був практично тотожним Луцькій заяві 1598 року і відрізнявся від нього лише тим, що був написаний по-польському¹⁶. Проте цього разу звернення до короля і Сенату з проханням підтримати унію підписало близько 60 представників волинського нобілітету на чолі з новогрудським воеводою Федором Тишкевичем та князем Юрієм Чарторийським.

Луцька заява 1607 року про підтримку кандидатури Євгенія Сло-Малинського на Луцьку кафедру не була останньою публічною акцією світського нобілітету Волині на підтримку Уніатської Церкви. Лишилися цікаві згадки про неоднозначну позицію Луцького сеймику щодо кандидатури Жидичинського архімандрита Йосифа Баковецького на Володимирського єпископа в драматичний для уніатів час міжкоролів'я.

Отже, 20 серпня 1632 року до Луцького гродського суду з'явилися четверо шляхтичів (Олександр Сербинович-Кобецький, Олександр Радзимінський, Антоній та Олександр Баковецькі), які від імені лицарського кола Луцького сеймику висловили протест проти якогось листа, який мав на меті затримати передачу Володимирської кафедри о. Йосифу Баковецькому¹⁷. За їх словами, шляхетські депутати двічі підтверджували свою зго-

¹³ Див.: Пам'ятки. — Т. 3. — Вип. 1. — К., 2001. — С. 132–134.

¹⁴ Див.: АЮЗР. — Ч. 1. — Т. X. — К., 1904. — С. 500–501; Пам'ятки. — Т. 3. — Вип. 1. — К., 2001. — С. 102–103. Цікаво, що М. Грушевський, побіжно згадуючи про цю заяву, визначив її як прояв «малодушності» волинського нобілітету, але залишив її без ширших коментарів. Див.: Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. VI. — К., 1995. — С. 569.

¹⁵ Див.: Вестник Западной России. — Декабрь. — Т. II. — Вильна, 1864. — С. 20–21.

¹⁶ Див.: Пам'ятки. — Т. 3. — Вип. 1. — К., 2001. — С. 118–119.

¹⁷ Після смерті єпископа Іоакима Мораховського (1631 рік) Володимиро-Берестейська єпархія деякий час була вакантною. Функції адміністратора цієї єпископії виконував уніатський митрополит Йосиф Рутський.

ду на цю кандидатуру (перед смертю короля Сигізмунда III і незабаром по його смерті). Тому вони уповноважені заявити, що волинський воєвода князь Адам Сангушко та більшість представників лицарського кола Луцького сеймика висловлюють протест супроти спроб деяких депутатів переглянути визначену позицію шляхти щодо кандидатури о. Баковецького на Володимирське та Берестейське єпископство¹⁸.

Реакція опонентів цієї «четвірки» не змусила себе довго чекати. Уже 1 вересня 1632 року до Луцького гродського суду з'явилася делегація у складі дев'яти шляхтичів,¹⁹ які висунули репротестацію з приводу дій прихильників о. Йосифа Баковецького. Вони фактично представили протестацію «четвірки» як акцію родини Баковецьких, яка не має нічого спільного з позицією сеймику. Було зазначено, наприклад, що Олександр та Антоній Баковецькі є братами жидичинського архімандрита, Олександр Сербинович-Кобецький — його швакром, а Олександр Радзимінський — слугою та орендарем маєтків. З цієї репротестації дізнаємося також, що сеймик в Луцьку зібрався 16 серпня. На ньому справді було складено лист до митрополита Йосифа Рутського з проханням утриматися від висвячення володимирського владики і дати можливість волинській шляхті самостійно вибрати кандидата на єпископа. Репротестанти заявляли, що жодна особа на сеймику не протестувала проти цього листа, тож пани Баковецькі не мають права стверджувати протилежне від імені сеймику²⁰.

На перший погляд, аргументи репротестації «дев'ятьох» є досить перекон-

ливими: нема підстав ставити під сумнів зацікавленість родини Баковецьких у висвяченні родича на володимирського єпископа. Однак справа видається дещо складнішою. Варто пам'ятати про протекцію Баковецьким з боку князя Адама Сангушка, який неодноразово виявляв підтримку унії. Логічно також припустити факт розколу Луцького сеймику 1632 року у питанні про підтримку кандидатури жидичинського архімандрита о. Йосифа Баковецького на володимирського єпископа. До цього висновку, зокрема, спонукає досить обережний тон репротестації «дев'ятьох». Звинувачуючи Баковецьких в неправдивих свідченнях щодо позиції Луцького сеймику, вони, водночас, критикують лише одне з положень заяви «чотирьох», а саме свідчення про протестацію депутатів сеймику проти листа на адресу митрополита Йосифа Рутського. Інші не менш важливі положення заяви — про неодноразову підтримку волинської шляхти кандидатури Йосифа Баковецького на володимирського єпископа та про позицію волинського воєводи — вони обходять мовчанкою.

Отже, на сьогодні відомо, що в першій половині XVII ст. на Волині існувала шляхетська коаліція, яка, принаймні, п'ять разів (1598, 1603, 1606, 1607 та 1632 рр.) на сеймиках та шляхом приватних заяв висловлювала підтримку Уніатській Церкві. Звичайно, за рівнем суспільно-політичного та фінансового впливу ця коаліція не могла змагатися зі шляхетською коаліцією православної орієнтації. Однак, факт її існування та неодноразові спроби її представників лобіювати інтереси унії спростовують

¹⁸ Див.: ЦДІАК України. — Ф. 25, оп. 1, спр. 184. — Арк. 473–474.

¹⁹ В їх числі зустрічаємо луцького підкоморія Юрія Гулевича, волинського хорунжого Данила Сло-Малинського, кременецького підсудка Івана Гарайна, луцького земського писаря Семена Гулевича, а також князя Павла Друцького-Любельського, Івана Гулевича, Павла Гулевича, Семена та Мелешка Русинович-Берестецьких.

²⁰ Див.: ЦДІАК України. — Ф. 25, оп. 1, спр. 184. — Арк. 531 зв.–533.

усталений в історіографії підхід, згідно з яким волинській шляхті «дозволялося» виступати в релігійних рухах виключно на захист Православної Церкви.

Варто зазначити, що висловлений нами в деяких статтях висновок про існування на початку XVII ст. «уніатської коаліції» в середовищі волинського нобілітету²¹, поставив під сумнів (на прикладі заяв 1598 та 1603 рр.) сучасний дослідник історії Православної Церкви С. Горін. Його сумніви стосуються двох позицій. По-перше, він твердить, що не всі підписанти заяв на користь унії були уніатами, і в цьому має цілковиту рацію. Однак заяви на користь підтримки Православної Церкви окрім православних підписували також протестанти і римо-католики, що не заперечує факту існування потужної православної антиунійної коаліції як самостійної політичної сили. По-друге, Горін вказує на ситуативний характер акцій волинської шляхти на підтримку унії, що, на його думку, заперечує існування організованої «коаліції»²². Однак поняття «коаліція» означає союз або об'єднання для досягнення спільної мети²³, тож «ситуативність» може характеризувати коаліцію, але не заперечує її існування. В даному випадку метою коаліції було забезпечення підтримки інтересів Уніатської Церкви королем і Сенатом шляхом подання спеціальних звернень. За такою ж схемою діяли також представники православної шлях-

ти, чії коаліції теж носили ситуативний характер.

Прикладом подібної ситуативності можуть служити факти «перебігання» представників волинської шляхти з однієї коаліції до іншої. Наведемо лише кілька прикладів. Вже згадувалося, що луцький підкоморій Ян Харлінський 10 вересня 1607 року підтримав кандидатуру уніатського єпископа на Луцьку кафедру. Але за місяць до того (8 серпня 1607 року) він підписав інструкцію на Варшавський сейм, в якій, крім вимог захисту прав Православної Церкви, містилося твердження, що новий владика (той самий Єло-Малинський!) поставлений з порушенням прав та церковних канонів²⁴. Земський писар Юрій Овлочимський 1601 року підписав заяву волинської шляхти, яка виявила їхню готовність захищати від утисків православне братство у Любліні. Але вже 13 травня 1603 року він підписав Люблінську заяву в Сенат, в якій разом з іншими представниками волинського нобілітету вітав унію. У 1616 році його підпис знаходимо під інструкцією волинської шляхти на Варшавський сейм, в якій міститься скарга на утиски православних²⁵. За два роки він помер, а в тестаменті визнав, що вмирає «...w wierze powszechney catholiczeskoy religey greckiey...»²⁶. Один із засновників православного братства в Кременці, волинський хорунжий (пізніше — каштелян белзький) Данило Єло-Малинський підписав згадану вище репротестацію 1632 року. Проте, не пізніше 1636 року він перейшов в унію, заснував у своєму містечку Шумськ василіансь-

²¹ Див.: Пам'ятки. — Т. 3. — Вип. 1. — К., 2001. — С. 45–58. «Уніатський нобілітет Волині першої половини XVII ст. (Погляд на проблему з позиції нових методологічних підходів)». 36. Про-семинарій. Медієвістика, історія Церкви, науки і культури. — Вип. 1. — К., 1997. — С. 52–64.

²² Горін С. Шукаючи уніатів // Український гуманітарний огляд. — Вип. 6. — К., 2001. — С. 178.

²³ Див.: Українська Радянська Енциклопедичний Словник. — Т. 2. — К., 1967. — С. 133.

²⁴ Див.: АЮЗР. — Ч. 2. — Т. 1. — К., 1861. — С. 82–84.

²⁵ Див.: Пам'ятки. — Т. 3. — Вип. 1. — К., 2001. — С. 118; АЮЗР. — Ч. 2. — Т. 1. — К., 1861. — С. 38, 115.

²⁶ ЦДІАК України. — Ф. 28, оп. 1, спр. 50. — Арк. 824 зв.

кий монастир, скріпивши тим самим не дуже сильні позиції уніатів у Кременецькому повіті²⁷. Заслуги цієї людини перед З'єднаною Церквою здавалися сучасникам настільки значущими, що ім'я його вважав за необхідне вписати до свого твору «*De laboribus unitorum*» холмський єпископ Яків Суша²⁸.

Звичайно, наведені нами факти діяльності «унійної коаліції» на Волині ставлять поки-що більше питань, аніж дають відповідей. Головною ж проблемою є питання — хто стояв за спиною волинської шляхти, яка офіційно намагалася лобювати інтереси уніатів? На відміну від добре відомих лідерів православних Волині лідери зєднаних до сьогодні залишаються в тіні. М. Грушевський вважав, наприклад, що заява 1598 року була справою володимирського єпископа І. Потія, однак конкретні аргументи на користь цієї версії відсутні²⁹. Серед підписантів вищезгаданих заяв можна виділити формальних лідерів, взявши за критерій їх статус в «унійній коаліції» (князі Станіслав Радзивілл та Юрій Чарторийський, Федір Тишкевич, Михайло та Аврам Мишки), але нема певності, що саме вони були «замовниками» цих акцій. Відомо, наприклад, що Остафій (Євгеній) Сло-Малинський отримав королівський привілей на Луцьку єпископію всупереч позиції митрополита Іпатія Потія, який був, по суті, поставлений перед доконаним фактом. А незадовго після цього Євгенію Сло-Малинському була забезпечена під-

тримка з боку частини делегатів луцького шляхетського сеймику. Добитися розколу сеймику під силу було лише людині, яка здатна була кинути виклик лідерам тодішньої православної опозиції — волинському воєводі Янушу Заславському, волинському хорунжому Семашку та й самому князю Янушу Острозькому, який рішуче заперечував проти кандидатури Євгенія Сло-Малинського. Нема сумніву, що жоден з підписантів «уніатської» репротестації від 1607 року не мав відповідного впливу і можливостей для самостійного лобювання інтересів Сло-Малинського перед королем, і тим більше для розколу луцького сеймику. Сподіваємося, що подальші пошуки дозволять розставити всі крапки у цій історії.

Закінчуючи тему сеймикової боротьби волинської шляхти проти унії, варто згадати про незаперечний факт, яким рідко оперують дослідники. Представники волинського нобілітету, які рішуче протестували проти уніатів на сеймах, сеймиках та приватних зборах, у повсякденних колізіях далеко не завжди виявляли себе антагоністами ідеї єдності Української Церкви з Римом. Загальновідомо, що такі впливові та авторитетні лідери православної коаліції на Волині як Костянтин Острозький, Лаврентій Древинський, Адам Кисіль, Михайло Чарторийський та ін. не заперечували ідею унії, а виступали проти тих шляхів, які обрали для її впровадження творці Берестейського собору³⁰. В цьому контексті

²⁷ Документи про ранню історію Шумського василіанського монастиря заснованого Данилом Сло-Малинським див.: Пам'ятки. — Т. 3. — Вип. 1. — К., 2001. — С. 233, 278–279.

²⁸ Див.: «*De laboribus unitorum*» AOSBM. — LE. — Vol. II. — Romae, 1972. — P. 320–321.

²⁹ Див.: Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. VI. — К., 1995. — С. 569.

³⁰ 1603 року князь Костянтин Острозький написав Папі Клименту МІІІ листа, в якому виявив готовність обговорити проблему рівноправної унії Православної Церкви з Католицькою (Див.: *Monumenta Ucrainae Historica*. — Romae, 1971. — Vol. IX–X. — P. 280–282.). В кінці 20-х років XVII ст. волинський чашник Лаврентій Древинський брав участь у переговорах з уніатами про скликання спільного синоду, який мав вирішити питання про об'єднання Православної та Уніатської церкви (Див.: Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. — Т. I. — К., 1883. — С. 317–322.). З кінця 20-х років волинський магнат Адам Кисіль був учасником діалогу між православними і уніатами Речі Посполитої (Див.: Флоря Б. Вопрос о «новой унии» в

сеймикова боротьба навколо проблеми унії навряд чи може бути розцінена нами як вияв релігійного конфлікту у звичному сенсі цього слова. На наш погляд, має рацію Н. Яковенко, твердячи щодо релігійного протистояння другої половини XVII ст.: «Це ще той світ, де довкола віри й Церкви точаться не битви, а дискусії, і де її учасники залишають останнє слово не за собою, а за вироком трансцендентного Суду»³¹.

3. «Гарячі точки» на карті Волині: релігійне протистояння та проблема захоплення церков

У дослідженнях полемічного характеру з історії Уніатської Церкви разом з тезою про насильницький характер Брестської унії активно розігрується питання про захоплення православних церков уніатами, яке було мало не масовим явищем. При цьому використовується простий, але дуже дієвий прийом — наводиться кілька прикладів з історії протистояння уніатів і православних, звичайно, в інтерпретації останніх. Характерно, що приклади вибираються з числа

найскандальніших, які і породжують стійкі стереотипи. Така практика існує у працях не лише істориків-краєзнавців³², а і дуже авторитетних дослідників³³. При цьому автори, як правило, уникають аналізу конкретних фактів гонінь та пов'язаних із ними релігійних конфліктів, обмежуючись загальниками³⁴. Аргументованішими є тези О. Крижановського та С. Плохія у дослідженні, присвяченому історії уніатської митрополії першої половини XVII ст. Так, на підтвердження «жахливих» методів І. Потія по поверненню до унії православних, частково запозичених у М. Бантиш-Каменського та М. Кояловича, автори все ж наводять єдиний приклад, який може слугувати підтвердженням тези про його жорстокість. Йдеться про затримання та розстриження настоятеля православної церкви св. Василя у Володимирі, який мав місце в січні 1601 р.³⁵ Однак поодинокий факт не може бути підставою для характеристики явища чи часу.

Повз увагу при цьому проходять два питання: 1) чи могла в реаліях суспільно-політичного життя Речі Посполитої набути широкого поширення практика за-

украинско-белорусском обществе 20-х — 40-х гг. XVII в. // Брестская уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине и в Белоруссии в конце XVI — первой половине XVII в. — Ч. II. — М., 1999. — С. 122–150. 1645 року маршалок «лицарського кола» князь Михайло Чарторийський від імені православних заявив про намір досягти згоди про єдність з римо-католиками, але без участі уніатів (Див.: АЮЗР. Ч. 2. — Т. 1. — К., 1861. — С. 288.).

³¹ Яковенко Н. Паралельний світ. — К., 2002. — С. 63.

³² Так, у роботі Володимира Рожка можна знайти цілком серйозні твердження, що митрополит Іпатій Потій особисто роз'їжджав з гайдуками по єпархіям і силою загаяв православних вірних до відібраних у них (тепер уже уніатських) церков, див.: Рожко В. Нарис історії Української Православної Церкви на Волині. — Луцьк, 2001. — С. 139.

³³ Про запечатання церков уніатами як найяскравіший приклад переслідування православних згадує у своїх розвідках видатний російський вчений Б. Н. Флоря, про відвоювання (іноді буквально) парафій та монастирів пише М. Дмитрієв та ін. Див.: Флоря Б. Осмысление конфликтов, вызванных Брестской унией 1596 г., верхами православного белорусского и украинского общества // Брестская уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине и в Белоруссии в конце XVI — первой половине XVII в. — Ч. II. — М., 1999. — С. 62. Дмитрієв М. Уния и порожденные ею конфликты в осмыслении лидеров униатского лагеря. — Ibidem, С. 87.

³⁴ Наприклад, за думкою протоієрея Зноско уніати запечатували православні церкви «в некоторых местах», православні усувалися від посад «в некоторых королевских городах» тощо. Див.: Зноско К. Исторический очерк церковной унии. — М., 1993. — С. 125–126. В російській історіографії XIX ст. можна було зустріти абсурдні твердження, згідно якого більша частина православних церков та монастирів, що переходила під владу уніатів, була ними зруйнована. Див.: АЮЗР. — Ч. 2. — Т. 1. — К., 1861. — С. XLV.

³⁵ Див.: Історія Церкви та релігійної думки в Україні. — Кн. 3. — К., 1994. — С. 50.

хоплення церков та церковного майна при вирішенні релігійних суперечок; 2) як уніати могли захоплювати церкви, якщо абсолютна їх більшість знаходилася у приватновласницьких володіннях і перебувала під патронатом шляхти? Тож у подібних випадках віра підданих залежала саме від уподобань пана, а не від позиції священника чи самих парафіян. Уніати могли застосовувати захоплення церков як метод релігійної боротьби з православними лише у королівських столових маєтностях. Але і в даному випадку успіх подібного заходу залежав не від прихильності короля, а від позиції королівського старости, в посесії якого перебували королівські маєтності. Яскравим тому прикладом може бути діяльність перемиського уніатського єпископа Атанасія Крупецького. Отримавши королівський привілей на Перемиську кафедру, він ризикнув адміністративним шляхом привести до послуху православне духовенство своєї єпархії в межах королівських столових маєтностей. Спроба була невдалою, але це не зупинило владику. Він добився проголошення баніції для духовенства і міщан Любачева, Самбора, Сянока та інших міст. Проте практичних результатів ці рішення не мали саме внаслідок відмови королівського старости виконати вирок³⁶. Безуспішними виявилися також слабкі намагання уніатських митрополитів поширити свій вплив у Київському воєводстві, де королівські столові маєтності склали близько половини загального земельного фонду. Звичайно, основною причиною цієї невдачі була несприятлива для уніатів ситуація у регіоні. Проте зіграв свою роль також той факт, що місцева королівська адміністрація не тільки не сприяла поширенню унії на Київщині, але нерідко перешкоджала нормальній

господарській діяльності в тих церковних маєтностях, які у першій половині XVII ст. перебували в руках уніатів³⁷. При цьому слід пам'ятати, що в цілому державні землі складали невеликий відсоток від загального земельного фонду Речі Посполитої, а в межах Волинського воєводства цей відсоток був зовсім незначний.

Друге питання впливає з першого: які саме події в реаліях кінця XVI — початку XVII ст. слід розуміти як захоплення церков? Питання це не настільки риторичне як може здатися на перший погляд. Адже виходячи з логіки досліджень *a la* Рожко, мимоволі робиш висновок, що під захопленням православного храму розумівся його перехід в унію незалежно від того, чи супроводжувалася ця подія конфліктом, чи ні. Відповідно, самого поняття про захоплення православними уніатських церков не було і бути не могло: воно маскувалося під благозвучним терміном «повернення». У зв'язку з цим вважаємо за потрібне чітко визначити власне бачення цього терміну, яким ми будемо послуговуватися. Отже, захопленням (або спробою захоплення) церкви вважаємо дії, які відповідають принаймні одній із двох нижченаведених умов:

1. Зміна духовної юрисдикції (православної на уніатську чи навпаки), яка була проведена з порушенням діючих в той час правових норм.

2. Зміна духовної юрисдикції (можливо навіть цілком законна з точки зору права), яка призвела до конфлікту між новими господарями храму, з одного боку, і духовенством згаданої церкви або парафіянами, з іншого.

Тепер спробуємо проаналізувати достовірно відомі та документально підтверджені факти конфліктів між уні-

³⁶ Див.: Archiwum Pastwowe w Przemyślu. ABGK — Supplement, sygn. 47, к. 216–217, 222–223, 249–250, 256–258, 272, 274–280, 299–302, 341–346.

³⁷ Див.: Пам'ятки. — Т. 3. — Вип. 1. — К., 2001. — С. 285–322, 338–339, 340–341, 346–347, 357.

атами і православними Волині, які стосувалися права володіння церквами.

Монастир св. Миколая у Жидичині

Конфлікт між настоятелем Жидичинського монастиря та єпископом Кирилом Терлецьким назрівав задовго до проголошення церковної унії. У XVI ст. ця обитель, яка володіла великими маєтностями, деякий час входила до складу володінь Луцької єпископії. Проте з середини XVI ст. король вилучив монастир з-під юрисдикції місцевого владики, долучивши його до церковних володінь королівського подання. Це суттєво підірвало економічні позиції луцьких єпископів. Можливо, саме тому вони аж до 30-х років XVII ст. намагалися за будь-якої нагоди встановити контроль над прибутками з маєтностей Жидичинського монастиря.

На наш погляд, саме перспектива отримати у володіння численні маєтки Жидичинської архімандрії підштовхнула уніатського єпископа Кирила Терлецького до відкритої боротьби за цю обитель. Підстави для цього були вагомими: жидичинський архімандрит Гедеон-Григорій Балабан (племінник знаменитого львівського єпископа Гедеона Балабана) жив у монастирі як світська людина, відмовлявся прийняти свячення, до того ж був виклятий митрополитом Михайлом Рагозою за неприйняття унії. Єпископ заручився підтримкою короля та луцького старости Олександра Семашка (який, до речі, також не приховував інтересу до маєтків Жидичинської архімандрії), сформував загін зі своїх слуг, за допомогою якого спробував заволодіти монастирем. У результаті, у серпні-вересні 1597 року Жидичин перетворився на центр відвертого збройного протистояння між прихильниками православ-

ного архімандрита Балабана та луцького уніатського єпископа. Конфлікт, який тривав близько двох тижнів, мав характер епізодичних перестрілок, які іноді переростали у рукопашні сутички. Уніати на деякий час навіть заволоділи монастирем, але впертий опір прихильників Балабана врешті змусив їх відступити.

Варто зазначити, що стрілянина і бійки не були інтенсивними. Як з'ясується з протестації до Луцького гродського суду, з боку православних за весь час конфлікту було поранено трьох осіб (в тому числі самого Балабана), з боку уніатів — одну особу³⁸. Власне подіями кінця серпня — початку вересня 1597 року вичерпується фаза силового конфлікту навколо монастиря. В подальшому суперечка між єпископом та архімандритом перейшла в стадію судових процесів. Там претензії уніатів на Жидичин були успішно поховані у паперовій та бюрократичній тяганині. В результаті лише після смерті Гедеона Балабана (1620 р.) монастир без жодного пострілу та протестацій був переданий новому настоятелю — о. Никодиму Шибинському, уніату.

Церква св. Дмитра в Луцькому замку

Суперечка між уніатами і православними за церкву св. Дмитра мала давню історію і сягала доунійних часів. Луцькі єпископи вважали, що родина Гулевичів незаконно висуває претензії на церковний маєток Коршовець і на церкву св. Дмитра, якій цей маєток належав. До проголошення унії ця проблема не набувала критичної гостроти і була лише однією з численних маєткових суперечок Луцької єпископії зі своїми сусідами.

Ситуація навколо церкви св. Дмитра ускладнилася після проголошення цер-

³⁸ Документи до історії суперечки за Жидичинський монастир див.: АЮЗР. — Ч. 1. — Т. VI. — К., 1883. — С. 116–118, 128–143, 152–197, 201–207, 212–218, 219–220, 248–254, 258–263, 268–273, 284–285, 303–306, 314–317, 379–386.

ковної унії. Родина Гулевичів, яка мала складні стосунки з луцьким владикою, рішуче виступила проти з'єднання Православної Церкви з Римом. За версією луцької уніатської капітули, у листопаді 1600 року Василь Гулевич захопив Коршовець та приєднав до своїх володінь землю у луцькому замку, на якому стояла церква св. Дмитра³⁹. З цього часу маєткова суперечка поступово набуває релігійного забарвлення. Як впливає зі скарги луцької уніатської капітули, поданої до гродського суду 19 серпня 1615 року, троє православних священників (серед яких був і пресвітер Луцької церкви св. Дмитра о. Михайло) освячували елей у приватному помешканні луцької міщанки Матвієвої Лецукович. Пікантність ситуації полягала в тому, що згадана міщанка офіційно належала до уніатської парафії при церкві св. Михайла. Тому, коли православні отці зібралися відправляти богослужіння, до дому завітали представники капітули у супроводі возного і зажадали пояснень. Священники відповіли, що діють за дорученням своїх панів, і заявили з граничною відвертістю: «Ми прийшли позискати загиблих і зичимо собі не тільки ваших парафіян, але й вас самих позискати». І додали багатозначно: «А ви того нам заборонити не можете і не забороните, але ледве чи самі у своїй шкурі залишитесь»⁴⁰. Члени капітули від імені єпископа Єло-Малинського звинуватили православних священників у порушенні канонів (втручання до справ інших парафій) та сеймової конституції про врегулювання конфліктів між уніатами і православними.

Далі, за версією православних, події розвивалися таким чином. 9 вересня

1615 року озброєний загін під командуванням ченця Віленського монастиря Св. Трійці князя Стефана Сокольського оточив церкву св. Дмитра, де якраз правилася служба. Гайдукам було наказано нікого не випускати звідти. Тим часом єпископ Євгеній Єло-Малинський разом зі своїми прихильниками увірвався до храму. На очах присутніх там парафіян він особисто тягав за бороду священника о. Мойсея, потім виніс з церкви антимінси і заборонив йому надалі служити в цьому храмі. Православні (о. Мойсей Соловицький та дідич церкви св. Дмитра Андрій Гулевич) подали протестації до гродського суду, але, схоже, без очевидних наслідків — в актових книгах цього і наступних років жодних слідів конфлікту виявити не вдалося.

Фінал суперечки за церкву св. Дмитра був одночасно несподіваний, повчальний і символічний. Не пізніше 1623 року помер Андрій Гулевич. Маєток Коршовець та право патронату над згаданою церквою перейшли представнику покатоличеної гілки родини Гулевичів — ченцю Луцького домініканського монастиря о. Іполіту — Дмитру Гулевичу. Стара суперечка за храм була вирішена просто: він був подарований разом з маєтками своєму домініканському монастирю. З цього часу проблема луцької церкви св. Дмитра переміщується у сферу суперечок між уніатами і православними, з одного боку, і римо-католиками — з іншого⁴¹.

Церква св. Іллі у Володимирі

Конфлікт між єпископом (згодом митрополитом) Іпатієм Потієм та княгинею Марушею Збараською за право под-

³⁹ Див.: ЦДІАК України. — Ф. 25, оп. 1, спр. 62. — Арк. 105–105 зв.

⁴⁰ «...мы пришли погибших позискати и зычим себе абыхмо и вас позыскат могли и самых не толко парафиан ваших а вы того нам забороните не можете и не забороните але ледво и сами се у скуре своей зостаните». ЦДІАК України. — Ф. 25, оп. 1, спр. 102. — Арк. 169.

⁴¹ Див.: АЮЗР. — Ч. 1. — Т. VI. — К., 1883. — С. 556–563. ЦДІАК України. — Ф. 25, оп. 1, спр. 135. — Арк. 235 зв.–237; спр. 137. — Арк. 47 зв.–49 зв.

ання церкви св. Іллі у Володимирі стався ще до проголошення унії в Бресті. За версією владики Іпатія, княгиня Збаразька незаконно вилучила з-під юрисдикції володимирських єпископів згадану церкву, тож він у судовому порядку вимагав відновити порушені права. У серпні 1596 року (ще до проголошення унії в Бресті) Потій, маючи на меті тимчасово припинити богослужіння у цьому храмі, виніс звітти антиминос. Ця подія трактувалася Збаразькою як незаконне вторгнення у церкву та її пограбування. Зрозуміло, що проголошення унії надало конфлікту релігійного забарвлення, яке між тим було лише зовнішньою декорацією чисто майнового конфлікту. Слід зазначити, що до остаточного вирішення справи у суді (1609 р.) митрополит Потій утримувався від будь-яких силових дій. Врешті, Маруша Збаразька змушена була визнати претензії митрополита обґрунтованими. Вона зреклася прав на церкву св. Іллі на користь володимирських владик і склала фундацію на храм (очевидно як компенсацію за багаторічні судові витрати)⁴².

Церква св. Василя у Володимирі

Якщо конфлікт навколо церкви св. Іллі у Володимирі вдалося врешті поклагодити, то проблеми навколо другої православної церкви цього міста (св. Василя) тривали протягом двох десятиліть. Право патронату над церквою належало Загоровським, і нам на сьогодні не відомі факти його оскарження з боку митрополита о. Іоакима Мораховського та його наступників на Володимирській кафедрі. Тим не менше, Іпатій Потій заборонив настоятелю згаданого храму о. Мартину відправляти богослужіння. Оскільки заборона була проїгно-

рована, 5 січня 1601 року митрополичий диякон у супроводі возного з'явився до церкви і примусив о. Мартина іти разом з ним на митрополичий суд. На свою біду, возний затримався біля церкви, до якої вже надбігли піддані панів Загоровських. Гнів православних міщан вилився на возного, якого вони, побивши, замкнули у церкві.

Дізнавшись про ці події, митрополит Потій негайно зібрав юрбу «зацных людей, кнежат и панят» і у супроводі двох возних пішов до церкви, де у присутності юрби міщан збив замки з церковних дверей і звільнив возного. Оскільки храм було осквернено кров'ю, Потій виніс звітти Св. Дари і антиминоси. Цим, власне, конфлікт і завершився. Обидві сторони подали до суду протестації, але нам достеменно не відомо, чи справа набула подальшого розгляду⁴³.

У подальші роки відбулося кілька дрібних інцидентів, свідченням яких є взаємні судові скарги між панами Загоровськими як патронами Василівської церкви та її духовенством з одного боку, та уніатами Володимира — з іншого. Так, 1616 року уніати скаржилися про побиття урядником Олександра Загоровського учнів володимирської уніатської школи⁴⁴. 1619 року настоятель Введенської уніатської церкви міста Володимира о. Богдан Залузький скаржився про втечу зарученої дівки Стефаниди до шевця Івана Богдановича, який проживав на землях Василівської православної церкви під патронатом Загоровських⁴⁵. 1622 року конфлікт між православним священником Василівської церкви та володимирськими уніатами набув гостріших форм. Настоятель уніатської церкви св. П'ятниці о. Ісакій Богданович звину-

⁴² Див.: Archiwum Domu Sapiehow. — Vol. 1. — Lwów, 1892. — S. 320–324, 336–337, 351–353, 362–369, 373–376. АЮЗР. — Ч. 1. — Т. VI. — К., 1883. — С. 386–388.

⁴³ Див.: АЮЗР. — Ч. 1. — Т. VI. — К., 1883. — С. 306–313.

⁴⁴ Див.: АЮЗР. — Ч. 1. — Т. VI. — К., 1883. — С. 446–448.

⁴⁵ Див.: Пам'ятки. — Т. 3. — Вип. 1. — К., 2001. — С. 147–148.

важив його у втручанні у справи своєї парафії та нападі на церкву. Бійка біля уніатського храму справді мала місце, і агресивну поведінку о. Дем'яна (василівського священика) у цій ситуації засвідчив возний, який якраз був присутнім при з'ясуванні стосунків між уніатами і православними⁴⁶. У результаті бійки були постраждали з обох боків. Тілесних ушкоджень зазнали обидва настоятелі (православний та уніат), було поранено єпископського слугу Павла Стрив'язького та підданого Олександра Загоровського Івана Богдановича.

Монастир Св. Спаса у Дубні

Про напад православних жовнірів дубенського гарнізону на уніатський монастир Св. Спаса 1633 р. не вдалося знайти поки що жодних документальних свідчень⁴⁷. Про цю подію дізнаємося з дослідження М. Петрова «Волинь». В ньому автор без посилань на джерела згадує, що солдати місцевого гарнізону з ненависті до унії вчинили напад на монастир, маючи на меті розправитися з його настоятелем — архімандритом о. Касієм Саковичем. Останньому вдалося сховатися від нападників, але двох беззбройних ченців, які намагалися захистити свого настоятеля, було скалічено шабельними ударами. За цей напад жовнірів було покарано: їх було покарано різками в один із базарних днів на дубенському ринку⁴⁸.

Суперечка за церкви в Луцьку в жовтні 1636 р.

7 січня 1636 р. луцька уніатська капітула внесла протестацію до Луцького гродського суду. З неї дізнаємося, що 16 жовтня 1635 р. єпископ Пузина у супроводі озброєного гурту людей по чергово ходив від однієї церкви до іншої, вимагаючи передати їх під його юрисдикцію. Для уніатів цей похід не був несподіваним — настоятелі Михайлівської, Рождественської та П'ятницької церков, зачинивши їх, відмовилися віддавати церковні ключі православному владиці. До конфліктів і зіткнень не дійшло — єпископ Пузина обмежився тим, що повісив на церковні двері власні замки. Лише 27 жовтня він приступив до практичного перебрання церков шляхом зламу замків⁴⁹. Восени 1636 року луцька уніатська капітула внесла чергову протестацію до Луцького гродського суду про захоплення 1635 року православними трьох церков — Михайлівської, Рождественської та П'ятницької⁵⁰. У скарзі побіжно згадується, що православний єпископ Атанасій Пузина заволодів церквами 16 жовтня 1635 року «гвалтовно», збивши з дверей замки. В обох протестаціях знаходиться глуха згадка, що цим діям передувало зібрання якоїсь комісії.

Ключ до розгадки цієї ситуації знаходимо в іншому документі, який сюжетно безпосередньо не пов'язаний з проблемою трьох луцьких церков. 31 жовтня 1635 року володимирські православні міщани внесли скаргу до суду про розгром слугами уніатського єпис-

⁴⁶ Див.: ЦДІАК України. — Ф. 28, оп. 1, спр. 55. — Арк. 71 зв.–73, 166–167.

⁴⁷ Очевидно, це можна пояснити тією обставиною, що згаданий інцидент стався на території привасновласницького міста і всі дійові особи мали одного патрона — Владислава Заславського. За таких обставин цю справу мав розглядати домініальний суд. На жаль, актових книг домініальних судів з того часу практично не лишилося.

⁴⁸ Див.: Петров М. Вольнь. — СПб., 1888. — С. 163.

⁴⁹ Див.: ЦДІАК України. — Ф. 25, оп. 1, спр. 199. — Арк. 41 зв.–43.

⁵⁰ Див.: АЮЗР. — Ч. 1. — Т. VI. — К., 1883. — С. 727–729.

копа Йосифа Баковецького їх обозів з товарами, які прямували до Торуня. В діях володимирського єпископа вони вбачали грубе порушення рішень королівської комісії по розподілу церков між православними і уніатами, яка щойно закінчила роботу у Володимирі. Це мало на меті сприяти стабілізації релігійних стосунків в регіоні і припиненню суперечок між прихильниками і противниками унії. Ця згадка є для нас дуже важливою, оскільки про конкретні рішення королівських комісій щодо розподілу церков у містах Волині, окрім Кременця, поки що нічого не відомо.

Повернемося, однак, до ситуації в Луцьку. Нагадаємо, що єпископ Атанасій Пузина зробив спробу заволодіти згаданими храмами 16 жовтня 1635 року після якоїсь комісії. Володимирські міщани свідчили: у Володимирі королівська комісія працювала з 19 по 24 жовтня 1635 року⁵¹. Якщо припустити, що 16 жовтня був останнім днем роботи тієї самої королівської комісії (у справі про розподіл церков в Луцьку), тоді події та поведінка діючих осіб вкладається в чітку логічну схему.

Отже, найвірогіднішою видається така послідовність подій: 16 жовтня 1635 року королівські комісари приймають рішення про розподіл церков між уніатами і православними в Луцьку. На користь останніх мали відійти три церкви — св. Михайла, св. П'ятниці та Рождественська. Крім того, православні з початку 20-х років володіли в місті братським Хрестовоздвиженським монастирем та Пречистенським монастирем за Глушцем. Останній був відібраний у з'єднаних ще 1633 року. Уніати мали зберегти фактичний контроль лише над трьома храмами (кафедральний собор св. Івана Богослова, церква Св. Трій-

ці та церква св. Офанасія), оскільки дві інші уніатські церкви (св. Миколая та Покровська) близько 1624 року були знищені пожежею і до того часу не були відбудовані. Після рішення комісії православний єпископ Атанасій Пузина почав перебирати під свою владу згадані церкви. А королівські комісари цього або наступного дня виїхали до Володимира, де з 19 жовтня продовжили свою роботу.

Рішення комісії по луцьким церквам було, з юридичної точки зору, цілком законним. Саме тому уніатська капітула не хотіла акцентувати увагу на її роботі. Уніати спробували оскаржити дії православних, використавши суперечності у постановах королівського уряду щодо ситуації в Луцьку. Нагадаємо, що рішення про розподіл церков в місті вступало в протиріччя з гарантіями, згідно яких уніатський владика мав до кінця життя утримувати за собою Луцьку кафедру. Лише після його смерті кафедру мали обійняти православні. Люблінський трибунал, який розглядав цю справу, визнав дії комісарів передчасними і зажадав повернення трьох луцьких церков уніатам. Проте спроба возного втілити в життя рішення суду була зірвана намісником єпископа Атанасія Пузини⁵².

Таким чином, в жовтні 1635 року ніякого захоплення церков в Луцьку не відбулося. Передача їх православним сталася на цілком законних підставах, вона не супроводжувалася зіткненнями і тому зараховувати цю подію до числа силових конфліктів ми не можемо.

Підіб'ємо підсумки. Отже, документально підтверджено, що за період 1596–1648 рр. об'єктами силового протистояння на Волині між уніатами і православними стало п'ять церков та монастирів. У трьох випадках (Жидичинський мо-

⁵¹ Див.: АЮЗР. — Ч. 1. — Т. VI. — К., 1883. — С. 701.

⁵² Див.: АЮЗР. — Ч. 1. — Т. VI. — К., 1883. — С. 727–729.

настир, церква св. Дмитра у Луцькому замку та церква св. Іллі у Володимирі) конфлікт назрівав ще до проголошення унії, і релігійної барви набув лише завдяки тому, що його учасники після 1596 року опинилися в різних конфесійних таборах⁵³. Звертаємо увагу: *в результаті згаданих силових акцій на території Волинського воеводства уніатами не було захоплено жодної православної церкви*. Принаймні, на сьогодні ми не маємо жодного документально засвідченого факту.

4. Проблема «масових» антиунійних виступів: наслідки церковного розколу чи форма побутових суперечок?

У спадок від старої історіографії сучасна наука отримала тезу про масовий характер опору православного населення спробам ввести унію на землях України і Білорусі. Хоча це твердження тепер починає критично переосмислюватися сучасними вченими, однак старі теорії продовжують жити у перевиданих творах істориків XIX та XX ст.⁵⁴ Так, у дослідженні протоієрея Костянтина Зноско опір православних унії набуває просто гіпертрофованих форм. За його думкою, православні селяни через утиски за віру натовпами тікали в українські

степи до козаків, де разом з ними силою зброї намагалися захистити віру. Далі автор переказує стару легенду про релігійний характер козацького повстання під проводом Северина Наливайка, та про страшні утиски за віру в «Малоросії» після його придушення⁵⁵. Форми опору тих, хто не тікав до козаків, нагадують сюжети фільмів жахів: вірні, позбавлені православних церков, ночами таємно збиралися на молитву до куренів і звідти лунали «грозные вопли» на адресу мучителів — уніатів⁵⁶.

Звичайно, подібні погляди належать до числа одіозних і знаходили вони послідовників серед вчених України і Росії переважно у XIX — середині XX ст.⁵⁷ Проте, перевидання ряду подібних досліджень (митрополит Макарій, протоієрей К. Зноско) в умовах відсутності нового комплексного дослідження з історії Уніатської Церкви свідчить, що відправляти «в архів» згадані наукові концепції поки що рано. Навіть у сучасних працях цілком поміркованих та авторитетних вчених повторюється теза про масові виступи проти унії. Складається враження, що вона настільки увійшла «в плоть і кров» російської та української історичної науки, що навіть не потребує осмислення⁵⁸. Водночас, практично ні-

⁵³ Факт успішного захисту православними своїх прав на монастир св. Миколая у Жидичині, церкви св. Дмитра у Луцьку та церкви св. Василя у Володимирі ставить під великий сумнів категоричне твердження Михайла Грушевського про те, що всі процеси, ведені православними з уніатськими владиками за право володіння церквами, монастирями та їх маєтностями, «незмінно програвалися». Див.: Грушевський М. С. *Духовна Україна*. Збірка творів. — К., 1994. — С. 477.

⁵⁴ Думку про відсутність «драматичного протистояння» між християнами різних конфесій в Україні протягом першої половини XVII ст. висловлює у своїх останніх роботах Н. Яковенко. Див.: Яковенко Н. *Паралельний світ*. — К., 2002. — С. 21.

⁵⁵ Див.: Зноско К. *Исторический очерк церковной унии*. — М., 1993. — С. 135.

⁵⁶ Див.: Зноско К. *Исторический очерк церковной унии*. — М., 1993. — С. 153.

⁵⁷ Див.: Макарій. *История русской церкви*. — Т. IV. — М., 1866; Філарет. *История русской церкви*. — Т. IV. — М., 1888; Кудрик В. *Життя Йосафата Кунцевича*. — Вінніпег, 1948.

⁵⁸ Див.: Антонович Д. Біднов В. *Українська Церква*. Зб. *Українська культура*. — К., 1993. — С. 197–221. Крижановський О. П. Плохій С. М. *Історія Церкви та релігійної думки в Україні*. — Кн. 3. — К., 1994. Щербак В. Іов Борезький. Зб. *Історія України в особах*. — К., 1997. — С. 163–168. Флоря Б. *Отражение религиозных конфликтов между противниками и приверженцами унии в «массовом сознании» простого населения Украины и Белоруссии в первой половине XVII в. // Брестская уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине и в Белоруссии в конце XVI — первой половине XVII в.* — Ч. II. — М., 1999. — С. 151–174; Дмитрієв М. В.

хто не спробував дослідити, що собою являли ці «масові виступи», які причини їх викликали, скільки їх було насправді, і що ми маємо розуміти під терміном «масовий виступ».

На нашу думку, масовим слід вважати виступ, внаслідок якого змінилася (або могла змінитися) релігійна ситуація в межах більш-менш значного регіону — воєводства, повіту, великого ключа або міста. Під цим кутом зору масовий характер мали антиунійні виступи на Білорусі проти влади митрополита Іпатія Потія в регіоні Вільно — Гродно — Новогрудок, проти полоцького архієпископа Йосафата Кунцевича у Могилеві, а також виступи шляхти Перемиської землі проти єпископа Атанасія Крупецького. Чи спостерігалися подібні виступи на Волині? Опубліковані документи та матеріали не давали нам можливості дати ствердну відповідь на це питання. Практично всі вони представляли боротьбу православних з уніатами не у вигляді масових виступів, а як серію локальних конфліктів. Робота з актовим матеріалом повітових судів Волинського воєводства (на сьогодні нами опрацьовано близько 75 % актових книг кінця XVI — першої половини XVII ст.) дала можливість виявити невідомі досі факти конфліктів між уніатами і православними. Проте вони в цілому не змінюють загального враження від форм антиунійних виступів на Волині, яке складається від знайомства з документами, опублікованими в корпусному виданні АЮЗР. Понад те, додатково виявлені документи дають можливість переосмислити ті сюжети, які досі пропонувалися як приклади релігійної боротьби.

Характерним епізодом в цьому плані може бути історія конфлікту Миколи

Борейка з уніатськими священниками оо. Іваном та Василем, подана у скарзі останніх. З документу випливає, що Борейко, будучи в гостях у о. Івана на храмове свято св. Миколая (6 (17) грудня 1618 року), посварився зі згаданими священниками і, вилаявши їх обох за належність до унії, наніс їм обом шаблею тяжкі рани⁵⁹. Цей документ, вилучений з контексту давніх стосунків Миколая Борейка з о. Іваном, справді може викликати враження, що в даному разі маємо справу з релігійним конфліктом на рівні дрібної шляхти та рядового духовенства. Однак ситуація «малинського конфлікту» набула іншого забарвлення після знахідки в актових книгах Луцького гродського суду протестації самого Миколая Борейка з приводу цієї ж події. Отже, 17 грудня 1618 року він прибув до о. Івана, який був його давнім знайомим, в гості. З невідомих причин між ними спалахнула суперечка, в ході якої о. Іван наказав бити на сполох у церкві, яка знаходилася поруч з його помешканням. На той час в Малині було людно: тут зібралося багато підданих з навколишніх сіл, значна частина яких з нагоди храмового свята перебувала у нетверезому стані. Почувши дзвін як знак тривоги, селяни кинулися до церкви. З'ясувавши, що їхній піп з кимось свариться, натовп негайно почав відновлювати справедливість: селяни побили Борейка і тих, хто його супроводжував у цій нещасливій поїздці: священника Романа (як з'ясувалося пізніше — православного) та двох слуг⁶⁰.

Звернімо увагу на те, що Микола Борейко не назвав конкретної причини сварки і не намагався надати цій події релігійної барви. Важливою є також інша обставина: протестація була внесена

Киевская митрополия во второй половине XVI века и генезис Брестской церковной унии 1595–1596. — М., 2001. — С. 4 (Автореферат на соискание ученой степени доктора исторических наук).

⁵⁹ Див.: АЮЗР. — Ч. 1. — Т. VI. — К., 1883. — С. 484–485.

⁶⁰ Див.: Пам'ятки — Т. 3. — Вип. 1. — К., 2001. — С. 148–150.

до актових книг Луцького гродського суду 26 січня 1619 року, тобто на найближчій судовій сесії після згаданої події. Побой на тілі Миколи Борейка, його священика та слуги було засвідчено возним 18 грудня 1618 року.

Повернемося тепер до протестації уніатських попів. Ми згадували, що їхня скарга містить кілька важливих питань. Перше, що кидається в очі — це час подачі протестації до гродського суду. Виявляється, що отці Іван та Василь заявили про побиття їх Миколаєм Борейком 26 березня 1620 року, тобто через рік і чотири місяці після події! Чому священики так довго мовчали про факт кричущого насильства та образи їх релігійного сумління? Тяжкі рани на тілі обох отців не були освідчені возним, про них вони пишуть голослівно. Чому? І, нарешті, як сталося, що православний Борейко довгий час був добрим приятелем о. Івана (уніата) і не раз бував у нього в гостях? Як це поєднується з його антиунійними висловлюваннями?

На наш погляд, відповідь тут проста. Миколу Борейка та його людей справді побили 17 грудня, бо факт побоїв засвідчив возний. Отці Іван та Василь постраждали значно менше (або не постраждали зовсім), інакше б вони подали скаргу до суду одночасно з паном Борейком. Лише вперте намагання останнього добитися справедливості у суді змусило їх через 16 місяців (sic!) подати репротестацію. Оскільки на той час неможливо було засвідчити наявність на їх тілі ран, вони змушені були драматизувати ситуацію, пов'язавши її ще й з образою релігійних почуттів.

Найвірогідніше, що бійка мала суто побутовий характер. Саме тому на момент подання протестацій ні Борейко, ні всесеснійші отці уже не пам'ятали кон-

кретної причини сварки. Навряд чи факт образи Миколаєм Борейком уніатів (якщо він справді був) можна сприймати серйозно. Крім того, «нелюбов» Миколи Борейка до уніатів не заважала йому мати з ними спільні господарські інтереси: Борейко тривалий час орендував маєтки луцько-острозького уніатського єпископа Євгенія Єло-Малинського⁶¹.

Далі коротко розглянемо ті нечисленні факти конфліктів між православними та уніатами на Волині, які нам на сьогодні відомі.

Отже, 1616 року до Луцького гродського суду звернулися уніатські ченці — василіани Смольницького монастиря (Перемиська єпархія), які мандрували по Волині, збираючи пожертви на свою зруйновану татарами обитель. У Луцьку вони, на свою біду, звернулися з проханням про милостиню до слуги архімандрита православного Жидичинського монастиря. Останній, мабуть, виявив принциповість у питаннях віри, в результаті чого ченці не тільки нічого не отримали, але і втратили все, що досі назбирали⁶².

1621 року до актових книг Луцького гродського суду було внесено протестацію про погрози уніатському єпископові Ієремії Почапівському з боку невідомого ченця. Останній, перебуваючи у нетверезому стані, кинувся з кордом в руках до владичої карети, погрожуючи єпископові розправою. Втім, далі лайки і погроз чернець не пішов. Справа не набула подальшого розгляду⁶³.

1622 року селяни пана Олександра Сокольського з с. Дроздова вчинили напад на архімандрита Дорогобузького монастиря о. Ієремію Лисятицького, який разом з церковними підданими займався виловом риби в монастирському озері. В ході бійки було побито чотирьох мо-

⁶¹ Див.: ЦДІАК України. — Ф. 25, оп. 1, спр. 94. — Арк. 123 зв.–124 зв.

⁶² Див.: ЦДІАК України. — Ф. 25, оп. 1, спр. 105. — Арк. 423 зв.–424.

⁶³ Див.: ЦДІАК України. — Ф. 25, оп. 1, спр. 123. — Арк. 437 зв.

настирських селян, а самого архімандрита після побиття мало не втопили в ополонці. Цікава деталь: незабаром після цієї події дроздовські піддані прийшли до монастиря і просили архімандрита вибачити їм цей вчинок. Вони засвідчили, що діяли з наказу свого пана, який хотів помститися о. Лисятицькому за його перехід в унію. Архімандрит, як і годиться доброму християнинові, пробачив їм, і засвідчив в суді, що має претензії тільки до пана Олександра Сокольського⁶⁴.

1629 року луцький протопоп о. Ісаїй Вичинський подав скаргу до гродського суду на чотирьох луцьких міщан — кушнірів та шевців. Останні звинувачувалися у якихось злих намірах проти уніатського духовенства. Виявлялося це в тому, що згадані міщани постійно зневажали єпископського слугу Яна Метицького та дозволяли собі в непристойній формі згадувати членів луцької капітули. Сам пан Метицький в окремій протестації звинувачував згаданих міщан в організації замаху на своє життя, але не пов'язував це з релігійним питанням⁶⁵.

1636 року під час приватної зустрічі у коваля Павла виникла сварка між уніатським священиком з містечка Рожищі Михайлом Сосновським та православним шляхтичем Гаврилом Куликом. Конфлікт стався, коли о. Михайло намагався захистити честь єпископа Ієремії Почапівського, якого Кулик лайав. В результаті у рожищанського священика потраждала борода⁶⁶.

3 червня 1639 року двоє уніатських священиків з Жидичина (чернець о. Ісая Перецький та настоятель церкви Св. Духа о. Василь Криницький) подали до

Луцького гродського суду протестацію, в якій оповіли про сумну пригоду, яка їх спіткала під час зустрічі з православним єпископом Атанасієм Пузиною. Виявляється, що обидва вони мали якусь кривду від настоятеля православної церкви св. Михайла о. Овдія. Священики не хотіли звертатися до суду і пішли шукати правду до Луцького православного владики, який в той час перебував в Рожищах.

Проте прихід уніатських священиків зіпсував настрої єпископу Атанасію, і тому він не був готовий до конструктивної розмови. Справа в тому, що один з гостей (ймовірно, о. Василь Криницький) був у свій час висвячений о. Атанасієм на православного священика, а той пізніше прийняв унію. Дізнавшись, хто до нього прийшов, єпископ схопив зброю, вискочив в сїни і закричав своїм слугам: «Шукайте, де цей зрадник, якого я посвятив, щоб цією зброєю я його тепер розстриг!»⁶⁷ Уніати кинулися навтіки. Їх переслідували озброєні єпископські слуги, а владики, який лишився на ганку, кричав їм услід: «Забий, хто цнотливий!»⁶⁸ На щастя, до кровопролиття не дійшло: уніатам вдалося відірватися від переслідувачів і дістатися до Луцька. Так скінчилися пошуки правди уніатів у православного єпископа.

Лише одного разу на Волині сталася подія, яка призвела до антиунійного виступу, в якому брала участь значна кількість мешканців цілого ключа (волості). Випадок цей мав місце восени 1629 року, коли уніатський митрополит Йосиф Рутський, повертаючись з Львівського собору, прибув на Волинь. Готуючись до київської мандрівки, він спочатку ви-

⁶⁴ Див.: АЮЗР. — Ч. 1. — Т. VI. — К., 1883. — С. 524–529.

⁶⁵ Див.: ЦДІАК України. — Ф. 25, оп. 1, спр. 165. — Арк. 499–500 зв., 504–504 зв.

⁶⁶ Див.: АЮЗР. — Ч. 1. — Т. VI. — К., 1883. — С. 717–718.

⁶⁷ «Шукайте где тот зрайца котором я посвятил жебымъ тежъ иного теперъ тоєю моею бронею розстригль» (ЦДІАК України. — Ф. 25, оп. 1, спр. 169. — Арк. 15 зв.).

⁶⁸ ЦДІАК України. — Ф. 25, оп. 1, спр. 169. — Арк. 16 зв.

рішив відвідати містечко Степань, яке знаходилося у володіннях князя Владислава Заславського. Чутки про майбутній візит митрополита швидко поширилися серед міщан. Православне духовенство Степаня не без підстав остерігалось, що приїзд уніатського митрополита може призвести до передачі місцевих церков уніатам. Не дивно тому, що посилена антиунійна агітація серед віруючих напередодні візиту Рутського дала свої результати.

За версією уніатів, 20 листопада 1629 року, коли митрополичий ескорт під'їхав до Степаня, по всіх міських церквах ударили на сполох. Зі стін почулися постріли, а з міської брами вибіг великий гурт міщан — озброєних та розігрітих спиртними напоями. Митрополичий ескорт⁶⁹ негайно звернув з дороги і став від'їжджати в поле. Проте натовп степанських міщан швидко наздогнав втікачів. Захоплених зненацька гайдуків збивали з коней, священників та світських слуг зганяли з возів і били. Деякі міщани дісталися митрополичої карети, в якій перебував Рутський, і заходилися рубати її сокирами. Митрополиту вдалося уникнути розправи, але він разом зі своїми супутниками мусив тікати пішки до найближчого лісу, в якому їм довелося блукати цілу ніч. В результаті нападу було тяжко побито двох уніатських священників: митрополичого архідиякона та пресвітера, дісталося також іншим духовним та слугам.

Подія ця була визнана надзвичайною: була сформована королівська комісія, яка розслідувала події у Степані. Покликані на допити мешканці міста (як духовні так і світські) давали різні свідчення у цій справі. Степанський протопоп заявив, що місцеве духовенство не причетне до згаданої події. Міщани, у

свою чергу, намагалися виправдатися, оскарживши степанського старосту Вавринця Бучайського. Останній, начебто, дав розпорядження впустити до міста архієпископа Мелетія Смотрицького, але не дав чітких розпоряджень стосовно митрополита, якого до міста справді не впустили. За їх версією, напад на ескорт Рутського вчинили сторонні люди з навколишніх сіл, яких Бучайський найняв для охорони замку. Деякі міщани, які не могли заперечувати своє перебування в часі конфлікту за міськими мурами, стверджували, що бігли не бити, а рятувати митрополита. Сам Бучайський разом з підстаростою Юрієм Ратинським прямо звинуватив місцеве духовенство у підбурюванні міщан проти митрополита і називав конкретні імена активних учасників конфлікту. Очевидно, він мав рацію — значна частина міщан, яких звинувачували у нападі, після заяв Бучайського відмовилася приносити присягу. Чим закінчилася ця справа, достеменно невідомо. Комісари передали справу на розгляд Краківського єпископа, а через рік (1631 року) митрополит Йосиф Рутський вніс скаргу до Володимирського гродського суду на опікунів князя Владислава Заславського, які відмовилися покарати степанських міщан⁷⁰.

Таким чином, з усіх відомих на сьогодні виступів православних проти унії в межах Волинського воєводства лише події у Степані справді мали масовий характер. В інших випадках ми маємо справу зі звичайними локальними конфліктами на релігійному ґрунті, які тісно переплітаються зі звичайними побутовими суперечками.

⁶⁹ Ескорт складався з митрополичої карети і десяти возів.

⁷⁰ Докладніше про розслідування степанського конфлікту див.: Пам'ятки — Т. 3. — Вип. 1. — К., 2001. — С. 184–188, 198–199.

5. Факти співробітництва уніатів і православних: закономірність чи парадокс історії?

В актових книгах Волинського воєводства вдалося виявити цікаві документи, які свідчать: незважаючи на існування релігійного протистояння в Речі Посполитій, факти приятельських стосунків та співробітництва між уніатами і православними у різних сферах суспільного (і навіть релігійного!) життя не були рідкістю. Спробуємо їх проаналізувати.

Найпоширенішою формою співробітництва уніатського духовенства з православними було ділове партнерство. Документи свідчать, що грізні заяви на сеймиках та сеймах про порушення прав Православної Церкви уніатами не заважали православним мати спільні справи з ними. Яскравий тому приклад — господарська діяльність волинського магната, визнаного фундатора та захисника прав Православної Церкви пана Адама Киселя. Наведемо лише один, найяскравіший приклад, пов'язаний з іменем цієї визначної особи.

1631 року, одразу після смерті уніатського володимирського єпископа Іоакима Мораховського, Кисіль фактично взяв на себе виконання його тестаменту щодо утримання ченців монастиря Св. Трійці у Вільні, школи при Володимирському кафедральному соборі та шпиталю Володимирського уніатського братства. Практично це виглядало так: Адам Кисіль взяв три позики на загальну суму 2,2 тис. злотих з грошей, які Мораховський заповів на утримання згаданих установ. Записавши цю суму на своїх маєтках, він зобов'язався щорічно виплачувати на утримання монастиря, школи та шпиталю 8 % від позики⁷¹.

Навряд чи подібна угода могла відбутися, якби між уніатською володимирською капітулою та православним магнатом Адамом Киселем не було взаємної довіри, а релігійні мотиви вирішальним чином впливали на їх стосунки.

Передбачаємо реакцію скептиків. У зв'язку із цим нам можуть нагадати про особливу позицію Адама Киселя у релігійному питанні, яка могла забезпечити його авторитет не тільки в очах православних, а й уніатів. Але одночасно з Киселем угоди про дві позики з умовою виплати 8 річних на користь володимирської капітули та крилошан кафедрального собору (загальна сума 3 тис. злотих) підписав також представник іншої волинської православної родини — князь Павло Курцевич⁷². Крім того, принаймні двоє князів, що відзначилися в ролі захисників Православної Церкви, мали у 20-х рр. XVII ст. ділові стосунки з уніатськими єпископами. Мова йде про Григорія Четвертинського та Юрія Заславського. Перший з них позичав у владики Мораховського гроші, а другий тривалий час був орендарем маєтків Луцької уніатської єпископії⁷³. Причому, численні конфлікти навколо орендних прав між луцькою капітулою та Юрієм Заславським не ставали на заваді їхнім діловим стосункам. Конфлікти закінчувалися полюбовними угодами, а взаємовигідне співробітництво тривало.

Іноді співробітництво уніатського духовенства з православними магнатами набували несподіваних форм. У жовтні 1600 року борець з унією князь Костянтин Острозький спільно з Луцьким уніатським єпископом Кирилом Терлецьким сформував озброєний загін, до складу якого увійшли як князівські, так і

⁷¹ Див.: АЮЗР. — Ч. 1. — Т. VI. — К., 1883. — С. 634–637. Пам'ятки — Т. 3. — Вип. 1. — К., 2001. — С. 193–196.

⁷² Пам'ятки — Т. 3. — Вип. 1. — К., 2001. — С. 191–193.

⁷³ ЦДІАК України. — Ф. 25, оп. 1, спр. 127. — Арк. 403 зв.–406; спр. 135. — Арк. 201 зв.–203; спр. 145. — Арк. 597 зв.–598.

церковні піддані. Забувши на деякий час про релігійні суперечки, православний князь та уніатський єпископ вислали цей загін для спустошення маєтків свого спільного сусіда (Василія Сло-Малинського), до якого обидва мали претензії⁷⁴.

Варто зазначити, що з уніатським духовенством мали ділові стосунки не тільки світські особи з числа православних, але і духовні. Так, відомо, що архімандрит Унівського православного монастиря о. Ісає Сулятицький у 20-ті роки XVII ст. тримав в посесії маєтності одразу двох уніатських монастирів: ґрунти Луцького Пречистенського монастиря та маєток Сапогов, що належав монастирю св. Миколая в Жидичині⁷⁵.

Факти солідарності уніатів і православних знаходимо також у сфері релігійного життя. Яскравий приклад подібної солідарності пов'язаний з іменем єпископа Мегленського о. Йосифа (за деякими документами — Іоасафа). Цей грецький владика був уніатом і на початку XVII ст. проживав у Луцькому Пречистенському монастирі. У документах він згадується як «старший» цієї обителі⁷⁶. У листопаді 1617 року, відчуваючи наближення смерті, єпископ Йосиф склав тестамент, який було внесено до актових книг Луцького гродського суду. Єпископ поділив своє невелике майно між черницями Пречистенського монастиря, де мало спочити його тіло, не забувши також і Луцьку уніатську капітулу. Однак далі грецький владика висловив бажання, щоб його вишита золотом петрахіль була передана ігуменом Загорівського монастиря о. Захарією

до Хіландарійського монастиря на Святій Горі. Крім того, грецькі книги, які належали єпископові, мали бути передані прибуваючим до Луцька грецьким священикам⁷⁷.

Спробуємо проаналізувати цю інформацію. Загальновідомо, що Загорівський монастир в той час був православним. Якщо уніатський єпископ Йосиф довіряв православному загорівському ігумену передати коштовний петрахіль на Афон, то це означає, що належність до двох християнських конфесій (які на офіційному рівні перебували між собою у стані конфлікту!) не заважало їм обом зберігати дружні стосунки. Відомо також, що прибуваючі до Луцька грецькі священики були представниками грецького православного духовенства, які жебрали, продавали православним св. миро та св. мощі тощо. До унії вони ставилися вороже, однак саме їм заповідалися книги грецького уніатського єпископа.

Можна, звичайно, пояснити таке розпорядження походженням єпископа-уніата Йосифа, який був греком, і його сантиментами щодо Хіландарійського монастиря та грецьких священиків. Однак факти релігійної солідарності уніатів і православних дають підставу зважити і на інші аспекти цієї події.

Отже, 1609 року пані Раїна Богуринська у своєму тестаменті щедро обдарувала православний монастир Св. Спаса у Четвертні, де мало бути поховане її тіло. Водночас, не забула вона і уніатські церкви Луцька: одну корову вона заповіла священику церкви св. Миколая, ще дві корови мав отримати Пречистенсь-

⁷⁴ Див.: ЦДІАК України. — Ф. 25, оп. 1, спр. 61. — Арк. 144–145 зв.

⁷⁵ Див.: ЦДІАК України. — Ф. 25, оп. 1, спр. 168. — Арк. 531 зв.–533 зв.; спр. 169. — Арк. 323.

⁷⁶ Пам'ятки — Т. 3. — Вип. 1. — К., 2001. — С. 139–140. Ми не знаємо, де і коли його було висвячено на єпископа, що привело його на Волинь і за яких обставин цей грецький владика став уніатом. За його власним свідченням, він жив у Луцькому монастирі за рахунок власних коштів, які придбав в молодості. Тому навряд чи є підстави припускати, що Мегленського єпископа Йосифа «переманили» уніати в обмін на настоятельство у Пречистенському монастирі, тим паче що маєтки цього монастиря були невеликі.

⁷⁷ ЦДІАК України. — Ф. 25, оп. 1, спр. 108. — Арк. 602.

кий монастир. За це духовенство згаданих церков мало молитися за її душу⁷⁸.

1622 року Гальшка Олдашівська склала тестамент, в якому заповіла поховати своє тіло в уніатському Пречистенському монастирі міста Луцька. Свої невеликі заощадження (50 злотих) вона порівну поділила між двома луцькими монастирями — Пречистенським уніатським і православним братським (Чесного Хреста), сподіваючись, що в обох обителях будуть молитися за упокій її душі. Настоятель уніатського монастиря скріпив своїм підписом тестамент, а православний братський ігумен (уже після її смерті) підписав квит, у якому підтвердив отримання 25 злотих згідно з тестаментом Олдашівської⁷⁹. Звертаємо увагу: тестамент Олдашівська склала в час різкого загострення суперечностей між прихильниками і противниками унії, але на її стосунках з монахами братського монастиря це ніяк не відбилося!

1624 року православна Маруша Оборська склала тестамент, у якому висловила бажання знайти вічний спочинок у Жидичинському уніатському монастирі, поруч з могилою свого батька, схоже у родовій усипальниці. Проте, жидичинський архіандрит о. Никодим Шибинський не дозволив поховати на території своєї обителі тіло православної небіжчиці. Чоловік Маруші Януш Оборський вніс до книг Луцького гродського суду заяву про неможливість виконання волі покійної та поховав свою дружину у православній церкві⁸⁰. Для нас в даному разі є цікавим сам факт, що людина, яка все життя свідомо трималася православ'я, допускала можливість поховання

свого тіла в уніатському храмі і виконання треб уніатськими священиками.

Зустрічаємо також приклади тісних стосунків уніатського та православного духовенства на побутовому рівні.

Весілля у єпископському маєтку Рожищі 20 листопада 1614 р. є тому яскравим прикладом. Цього дня пан Федір Воронич узяв шлюб з Анною Пилявською — племінницею луцького уніатського єпископа Євгенія Єло-Малинського. Список почесних гостей (друзів нареченого) відкривав о. Гедеон Балабан — архіандрит православного Жидичинського монастиря. Можна не сумніватися, що шановний гість був присутній як на вінчанні, яке проходило в уніатській церкві, так і на весільному бенкеті — за одним столом з уніатським владикою⁸¹. Дізнаємося про цей факт випадково — чоловіку Анни Пилявської для чогось знадобилося засвідчити факт взяття шлюбу.

На початку 1625 р. знайомий нам уніатський архіандрит о. Никодим Шибинський лікувався у будинку православного Луцького братства (солтанівська братська кам'яниця). Довідуємося про це зі скарги на Вацлава Підгороденського, який 1 березня ломився до згаданого будинку, бажаючи з'ясувати свої стосунки з архіандритом⁸².

Згадки про добрі стосунки між уніатами та православними, наведені нами, підтверджуються також свідченнями уніатського митрополита Йосифа Рутського. 1628 року, готуючи документи до беатифікаційного процесу св. Йосафата Кунцевича, він поміж інших чудес, що сталися після смерті Кунцевича, називає факт значного послаблення релігійної непримиренності православних. З цього

⁷⁸ ЦДІАК України. — Ф. 25, оп. 1, спр. 82. — Арк. 68 зв.–72.

⁷⁹ ЦДІАК України. — Ф. 25, оп. 1, спр. 131. — Арк. 1178–1179 зв.

⁸⁰ АЮЗР. — Ч. 1. — Т. VI. — К., 1883. — С. 534. ЦДІАК України. — Ф. 25, оп. 1, спр. 139. — Арк. 180 зв.

⁸¹ Пам'ятки — Т. 3. — Вип. 1. — К., 2001. — С. 144–145.

⁸² ЦДІАК України. — Ф. 25, оп. 1, спр. 141. — Арк. 254–255.

приводу митрополит писав: «Припустили вони чималенько із давньої своєї люті, на правду диявольської. Припинили видавати проти нас ущипливі письма. Складають візити нашим і запрошують в гості до себе, де тільки живемо разом з ними в однім місті. Самі учені їхні зберігають глибоку мовчанку про спірні точки віри, за винятком папського першенства. Одначе, й про це балакають куди скромніше, ніж будь-коли раніше. Панує загальне гидування розколом і прагнення єдності. Про це висловлюються не тільки на їх зустрічах, але публічно кажуть, що хочуть усіма способами з'єднатися з нами» (перекладено з латинської)⁸³.

Зберігся документ, який дає підстави припускати, що в окремих випадках існувала солідарність між уніатами і православними у суперечках з римо-католицьким духовенством. Мається на увазі заява (атестація) волинської шляхти про захист честі і гідності володимиро-берестейського уніатського єпископа Йосифа Баковецького від 1641 року. Стосувалася вона конфлікту між володимирським владикою та луцьким римо-католицьким біскупом, причини якого поки що до кінця не з'ясовано. Але факт лишається фактом: тривіальна подія (розгром якоїсь халупи у Володимирі, де піддані біскупа варили пиво) викликала скандал, який мав широкий резонанс серед волинської шляхти. У липні 1641 року 98 представників волинського нобілітету виступили із заявою про неправдивість звинувачень володимирського плебана на адресу владики Баковецького⁸⁴. Підписанти цієї атестації засвідчили побожне та доброчесне життя єпископа,

високо відзначили його заслуги перед державою та Церквою, і рішуче заперечили причетність владики до будь-яких кримінальних інцидентів. Цікаво, що під цією характеристикою серед інших впливових осіб підписався також один із визнаних лідерів православної волинської шляхти, князь Григорій Четвертинський. На жаль, поки що не вдалося ідентифікувати конфесійну належність більшості підписантів цієї заяви. Але присутність серед них представників родин, які висунули зі свого середовища немало захисників православ'я (Друцькі-Соколинські, Гулевичі, Загоровські), дає можливість припустити, що крім князя Четвертинського в числі згаданих 98 шляхтичів були й інші вірні Православної Церкви.

У контексті розглянутих вище фактів співробітництва православних і уніатів не будуть виглядати незвичайними обставини врятування в часи Хмельниччини уніатського кременецького протопопа о. Федора Дубницького, ченцями Почаївського монастиря. Варто нагадати, що Дубницький був не просто кременецьким протопопом, він фактично виконував обов'язки намісника володимирського уніатського єпископа у Кременецькому повіті, був офіційним візитатором Володимиро-Берестейської єпархії. Змушений рятуватися втечею, він певний час переховувався по навколишніх лісах, а потім знайшов на деякий час притулок у Почаївському монастирі⁸⁵. У зв'язку із цим постає питання: що змусило православних монахів, наражаючи себе на небезпеку, ховати від козаків уніатського священика?

⁸³ «Demiserunt multum de pristindo furore suo, qui plane erat diabolicus. Scripta contra nos, quae fuerunt virulenta cessarunt, visitant nostros et invitant ad se, ubi sumus in eadem civitate cum illius; inter omnes doctiores de articulis fidei controversis altum silentium, excepto Primatu Papae, sed et de hoc modestius loquuntur, quam nunquam antea, taedium universale disunionis et desiderium Unionis, quod non tantum proponunt in conventiculissuis, sed etiam publice loquuntur, ut uniantur nobiscum quibuscumque modis.» AOSBM. EM. — Vol. I. — Romae, 1956. — P. 221.

⁸⁴ Див.: Пам'ятки — Т. 3. — Виш. 1. — К., 2001. — С. 266–268.

⁸⁵ Див.: АЮЗР. — Ч. III. — Т. IV. — К., 1914. — С. 581–584.

Незважаючи на всю риторичність даного запитання, спробуємо дати на нього гіпотетичну відповідь. Протистояння православного та уніатського духовенства в першій половині XVII ст. переважно мало характер суперництва двох конкуруючих релігійних конфесій, які перш за все були конкурентами в «боротьбі за душі», а не ворогами у звичному сенсі цього слова. Саме тому навіть в умовах воєнного часу серед українських духовних знаходилися люди, для яких християнські цінності стояли вище конфесійних розбіжностей. Можливо, саме цим керувалися православні початківські монахи, коли рятували уніатського протопопа.

Висновки

Немає сенсу заперечувати існування релігійного протистояння в Україні та Білорусі у першій половині XVII ст., адже ця проблема визнавалася сучасниками — як уніатами, так і православними. Проте характер цього протистояння явно не мав тих глобальних рис, які традиційно приписує йому наша історіографія. «Непроходимої безодні» між уніатами і православними, про яку писав М. Грушевський, насправді не існувало⁸⁶. Релігійна полеміка точилася в середовищі дуже вузького кола осіб. Для деяких із них унія стала справою життя, для інших — особистою трагедією. Однак, ця боротьба рідко виходила за межі цього кола і не захоплювала переважної

більшості шляхти — представників політичного народу Речі Посполитої. Лише двічі — в часи рокошу Зебжидовського та після смерті короля Сигізмунда III — волинська шляхта продемонструвала справді масову підтримку Православній Церкві. Активність шляхти на повітових сеймиках, яка спостерігалася у першій половині XVII ст., лише на перший погляд створює враження її одностайної солідарності з антиунійними силами суспільства: випадок з луцьким сеймиком 1607 року та інші факти свідчать, що за певних обставин волинська шляхта з не меншим ентузіазмом могла політично підтримати також уніатів.

Отже, протистояння конфесій на Волині справді існувало, але воно в цілому не мало антагоністичного характеру. Не могло бути антагоністичних суперечностей там, де лідери двох конкуруючих церков вели спільні господарські справи. Не могло бути антагонізму там, де православні і уніатські священики разом гуляли на весіллях та спільно відзначали храмові свята. Не могло бути антагонізму там, де уніати просили православних про молитву і навпаки. Конфлікти чітко вираженого релігійного характеру мали в історії Волині епізодичний характер, а поширені в літературі твердження про масовість антиунійних рухів та переслідування православних уніатами є звичайним історичним міфом.

⁸⁶ Див.: М. Грушевський. Історія України-Руси. — Т. VI. — К., 1995. — С. 564.